

УДК 93/94:2-6

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/72-1-2>**Олександр БАЖЕНОВ,***orcid.org/0000-0002-8643-914X*

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

(Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна) *revera2003@ukr.net***Людмила ДРОГОМИРЕЦЬКА,***orcid.org/0000-0002-9770-2724*

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України і методики викладання історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

(Івано-Франківськ, Україна) *l.drogomyretska@gmail.com***Олександр ЛЮБИЧ,***orcid.org/0000-0001-5099-0821*

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін

Пенітенціарної академії України

(Чернігів, Україна) *Lubich.Sasha@ukr.net*

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА УКРАЇНИ: АСПЕКТИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті акцентовано увагу на знакових подіях, пов'язаних з процесом інституалізації Православної Церкви України та набуття нею автокефалії – Томосу. Окремо варто наголосити на ролі концепту «руської мір» в пропагандистській та агресивній політиці росії проти України. Зокрема – на його конфесійній складовій, як важливому важелі впливу Російської Православної Церкви на чолі з Кірілом (Гундяєвим). Наголошено, що конструктивно протидіяти згубній ідеології «руського міра» можливо за умови консолідації зусиль навколо творення власного «Українського світу» (за Святославом Шевчуком).

Проблема практичної реалізації ідеї «незалежній державі – незалежну Церкву» була на порядку денному в політиці усіх Президентів України (за винятком В. Януковича, який відверто демонстрував свою прихильність та всіляке сприяння УПЦ МП). Чи не найближче до практичного втілення об'єднання православних конфесій України та отримання автокефалії від Вселенського патріарха Варфоломія I підійшов Президент України В. Ющенко у 2008 р. Але на той час ні суспільство всередині країни, ні міжнародні обставини (насамперед, вкрай негативне ставлення до автокефалії українського православ'я з боку РПЦ), ні концептуальні підходи політичного керівництва України не сприяли остаточному вирішенню проблеми. Питання об'єднання православних конфесій та отримання автокефалії було одним з ключових напрямків політики Президента України П. Порошенка. Шляхом тривалих перемовин, дипломатичної діяльності, консолідації та мобілізації усіх відповідних ресурсів як всередині країни, так і за кордоном, ідея «незалежній державі – незалежну Церкву» була втілена в життя. 15 грудня 2018 р. відбувся Об'єднавчий Собор Православних Церков в Софії Київській. На ньому було утворено Православну Церкву України, затверджено Статут, обрано Главою Церкви митрополита Епіфанія. 5 січня 2019 р. Варфоломій I підписав Томос для ПЦУ, наступного дня його урочисто вручили Епіфанію.

За п'ять років своєї діяльності ПЦУ значно посилилася інституційно, регіонально та духовно. Однак попереду важкий шлях до справжнього оновлення та інтеграції в суспільно-соціальне життя України на засадах української православної традиції. Створення ПЦУ та отримання Томоса – ще один крок на шляху України до деколонізації та деімперіалізації, остаточного розриву з путами «руського міра».

Ключові слова: автокефалія, Варфоломій I, Епіфаній, Кіріл (Гундяєв), Православна Церква України (ПЦУ), Томос.

Oleksandr BAZHENOV,

orcid.org/0000-0002-8643-914X

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor;

*Associate Professor at the Department of Archaeology, Special Historical and Legal Disciplines
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region, Ukraine) revera2003@ukr.net*

Liudmyla DROGOMYRETSKA,

orcid.org/0000-0002-9770-2724

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor;

*Associate Professor at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine) l.drogomyretska@gmail.com*

Oleksandr LIUBYCH,

orcid.org/0000-0001-5099-0821

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor;

*Associate Professor at the Department of Economy and Social Disciplines
Penitentiare academy Ukraine
(Chernihiv, Ukraine) Lubich.Sasha@ukr.net*

ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE: ASPECTS OF INSTITUTIONALIZATION AND PERSPECTIVES

The article focuses on significant events related to the process of institutionalization of the Orthodox Church of Ukraine and its acquisition of autocephaly – Tomos. Separately, it is worth emphasizing the role of the «Russian measure» concept in the propaganda and aggressive policy of Russia against Ukraine. In particular, on its confessional component, as an important lever of influence of the Russian Orthodox Church headed by Kirill (Gundyaev). It is emphasized that it is possible to constructively counter the pernicious ideology of the «Russian world» under the condition of consolidation of efforts around the creation of one's own «Ukrainian world» (according to Svyatoslav Shevchuk).

The problem of practical implementation of the idea of «an independent state – an independent Church» was on the agenda in the politics of all Presidents of Ukraine (with the exception of V. Yanukovich, who openly demonstrated his support and all kinds of support for the UOC MP). President of Ukraine V. Yushchenko came closest to the practical embodiment of the unification of Orthodox confessions of Ukraine and receiving autocephaly from Ecumenical Patriarch Bartholomew I in 2008. But at that time, neither society in the middle of the country nor international circumstances (first of all, an extremely negative attitude towards autocephaly of Ukrainian Orthodoxy on the part of the Russian Orthodox Church), nor the conceptual approaches of the political leadership of Ukraine contributed to the final solution of the problem. The issue of uniting Orthodox denominations and obtaining autocephaly was one of the key directions of the policy of the President of Ukraine P. Poroshenko. Through long negotiations, diplomatic activity, consolidation and mobilization of all relevant resources both inside the country and abroad, the idea of «an independent state – an independent Church» was put into practice. On December 15, 2018, the Unification Council of the Orthodox Churches was held in Sofia of Kyiv. The Orthodox Church of Ukraine was formed there, the Statute was approved, and Metropolitan Epiphany was elected as the Head of the Church. On January 5, 2019, Bartholomew I signed the Tomos for the OCU, and the next day it was solemnly handed over to Epiphanius.

Over the five years of its activity, OCU has significantly strengthened institutionally, regionally, and spiritually. However, there is a difficult path ahead to real renewal and integration into the social life of Ukraine on the basis of the Ukrainian Orthodox tradition. The creation of the OCU and obtaining the Tomos is another step on Ukraine's path to decolonization and de-imperialization, the final break with the shackles of the «Russian world».

Key words: *autocephaly, Bartholomew I, Epiphanius, Kirill (Gundyaev), Orthodox Church of Ukraine (OCU), Tomos.*

Постановка проблеми. Релігійний чинник в етноконсолідуючих та державотворчих процесах в Україні історично завжди відігравав помітну роль. Зокрема, А. Ярчись вказав на таку роль українського православ'я, а також на певних етапах – греко-католицизму та окремих протестантських конфесій (Ярчись, 2013: 84). Питання інституційного та канонічно виваженого створення

Єдиної Помісної Православної Церкви було частиною політики практично всіх Президентів України (за винятком Віктора Януковича): «Для Константинополя українське питання не нове, воно не виникло позавчора. Кожен президент України, крім Віктора Януковича, прийїжджав на Фанар (до стамбульської резиденції Константинопольського патріарха) і просив про автокефалію»

(Хоменко, Денисов, 2018). Якщо вести мову про історичні витоки процесу унезалежнення українського православ'я та його органічного розвитку в межах національної традиції, то вони сягають подій кількасотрічної давнини, починаючи ще від, за влучним висловом О. Сагана, рейдерського церковного та політичного захоплення Київської митрополії Московією у 1686 р. та подальшого цілеспрямованого нищення українського православ'я та затирання історико-культурної пам'яті (Саган, 2019: 7). Тому практичне втілення в Україні принципу «незалежній державі – незалежну Церкву» актуальне як ніколи.

Аналіз досліджень. Проблематика релігійно-церковної сфери є вагомим вектором соціогуманітарних досліджень, як всеохопного характеру, так і вузькоспеціалізованого. О. Саган значну частину свого наукового доробку присвятив вивченню та обґрунтуванню необхідності інституціонування та розбудови Єдиної Помісної Православної Церкви, її ролі у державотворчих процесах (Саган, 2017; Саган, а, 2019; Саган, б, 2019). Аналізу проекту «руського міра» як механізму імперських амбіцій росії присвячена стаття С. Здіорука та В. Яблонського (Здіорук, Яблонський, 2014). Конфесійну складову «руського міра» висвітлював Р. Халіков (Халіков, 2022). Філософсько-релігієзнавчий аналіз та духовний вимір локусу «український світ», як опір та відповідь на «руській мір», розглядали О. Горкуша та Л. Филипович (Горкуша, Филипович, 2021). Основні засади державної релігійно-церковної політики та перспективи створення канонічної помісної Церкви в Україні, можливі шляхи реалізації такого проекту розглядав Ю. Чорноморець (Чорноморець, 2015). О. Єремєєв свою дослідницьку увагу зосередив на фактологічних аспектах в житті православних конфесій України, особливо після Революції Гідності та зміні політичної ситуації в країні. О. Бокоч вивчав ключові аспекти екуменічного руху українських православних конфесій у контексті боротьби релігійних та політичних сил (Бокоч, 2019). Загальній характеристиці процесам всередині православних конфесій протягом 2001–2009 рр. присвячена стаття Н. Белікової (Белікова, 2010). С. Кагамлик розглядала історичний шлях православної Церкви в Україні від колоніального підпорядкування до автокефалії (Кагамлик, 2018). Повнокровне функціонування релігійних спільнот вимагає відповідного законодавчого забезпечення та його дотримання на всіх щаблях влади та в суспільному житті. Питанням державної релігійно-церковної політики в розрізі розбудови

ПЦУ присвячена монографія А. Кобетяка (Кобетяк, 2022). Складний клубок викликів та загроз, з якими стикнулися православні Церкви в Україні після 2019 р., розплутує Л. Филипович: трансформації православної спільноти у зв'язку з отриманням Томоса, агресія росії проти України, втрата глобальної безпеки, змішування політичних та релігійних проблем, приправлених амбіціями політичних та релігійних діячів (Филипович, 2019). Питання отримання автокефалії – не нове в історії православ'я. Тому вивчення такого досвіду в інших країнах та релігійних спільнотах є важливим для України – задля неповторення чужих помилок та опертя на власну традицію з врахуванням геополітичних тенденцій в цій царині. Огляду історичних прецедентів визнання автокефалії в глобальній церковній політиці присвячена стаття С. Гераськова (Гераськов, 2019). Трансформації православного середовища України та можливі напрямки його подальшого розвитку стали предметом наукової уваги Т. Висоцької (Висоцька, 2020).

Навіть такий побіжний огляд наукової літератури засвідчує значну увагу дослідників до теми статті. Однак, зважаючи на різноманіття підходів (релігієзнавчий, історичний, соціологічний, політологічний, філософський, культурологічний), динаміку розвитку процесу конституювання та утвердження в Україні ПЦУ, а також у вселенській православній спільноті, то подальше наукове вивчення ПЦУ в усьому різноманітті її діяльності та взаємодії з різними акторами, має наукове та практичне значення.

Мета статті полягає у висвітленні основних етапів інституалізації Православної Церкви України у контексті державотворчих процесів. Також важливо розкрити її роль і функції в українському суспільстві в умовах російсько-української війни як одного з чинників державної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. В умовах екзистенційної війни, яку агресивно й жорстоко веде росія проти України, релігійні питання також мають свою специфіку та важелі впливу. Зокрема, необхідно у контексті нашого дослідження, акцентувати увагу на експансивних небезпеках «руського міра», який активно використовується як один з рупорів Кремля в особі Кіріла (Гундяєва) та російської Православної Церкви (РПЦ). З середини 2000-х рр. «руській мір» вийшов за межі інтелектуальних рефлексій та став одним з векторів російської зовнішньої політики. Все більшої ваги набувала конфесійна складова з претензіями на глобальне панування, починаючи зі «створення «слов'янського трикутника» у вигляді росії, Біло-

русі та України» (Халіков, 2022: 160). А згодом у своїх промовах Кіріл (Гундяєв) в орбіту інтересів «руського міра» долучив Молдову (з 2009 р.) та Казахстан (з 2010 р.) (Халіков, 2022: 161–163). Тому так важливо мати міцний світоглядний фундамент, що базується на національній, культурній, релігійній ідентичності. У цьому контексті важливим видається концепт «Український Світ» (за рекомендацією предстоятеля УГКЦ Святослава Шевчука), який органічно суголосний з євроінтеграційними прагненнями України та є «щепленням» від «руського міра». У тому числі й отримання Томоса та реакція на цю подію «руського міра» (Горкуша, Филипович, 2021: 21) вкотре засвідчили агресивне небажання росії до будь-яких самостійних кроків України та її цивілізаційного вибору. Отже, вибудовування свого «Українського світу», заснованого на єдності української громади по усьому світу та взаємодії на спільних ціннісних засадах (Савицький, 2012) – важливий чинник Перемоги України та подальшого існування українців як нації.

Набуття статусу автокефалії ПЦУ, як наголошує Т. Висоцька, є «частиною деімперіалізації та деколонізації» (Висоцька, 2020: 3). Її думки суголосні з поглядами О. Сагана на процес конституювання ПЦУ як важливу частину «зміни культурно-цивілізаційної парадигми в умовах постколоніальної України» (Саган, б 2019: 26). На цьому також акцентує увагу й А. Кобетяк, до того ж у глобальному масштабі: «<...> автокефалія нового часу була «винайдена» заново і стала інструментом деімперіалізації та деколонізації. В основі кожної національної автокефалії XIX–XX ст. було бажання відмежуватися від імперії та отримати незалежний політичний статус» (Кобетяк, 2022: 249).

За кілька місяців до об'єднавчого Собору представник Вселенського Патріархату при Всесвітній раді церков, доктор богослов'я, Архієпископ Тельмінський Іов (Геча) у своєму інтерв'ю озвучив позицію Вселенського Патріархату щодо становища православної Церкви в Україні та її подальших перспектив діяльності та розвитку. По-перше, автокефалія української православної Церкви не повинна призвести до розколу Вселенського Православ'я. По-друге, автокефалія жодним чином не стане причиною релігійної напруги в самій Україні. По-третє, вкотре було озвучено звернення до РПЦ з проханням до єднання зі Вселенським Патріархатом та припинення погроз щодо розколу у православної спільноті (Хоменко, Денисов, 2018).

Противники Об'єднавчого Собору та отримання Томоса ПЦУ (Кіріл та РПЦ, УПЦ МП, про-

російські політичні сили в Україні) насичували свою риторику стандартними «лякалками» та епітетами:

- звинувачення українських православних конфесій у розкольницькій діяльності;
- використання термінів «лжеєпископи», «неканонічні архієреї», «неканонічні предстоятелі» стосовно ієрархів ПЦУ та митрополита Епіфанія;
- звинувачення українських політичних діячів, зокрема, тодішнього Президента України Петра Порошенка, у використанні релігійної проблеми задля досягнення своїх політичних цілей та втілення політичних амбіцій;
- звинувачення української влади у втручанні у внутрішньоправославні справи;
- заклики до світової православної спільноти не визнавати ПЦУ та не вступати у жодне спілкування з її представниками;
- звинувачення Вселенського Патріарха Варфоломія у «духовній зраді»;
- залякування прихильників УПЦ МП переслідуваннями, репресивними заходами, грубим та насильницьким прилученням до ПЦУ;
- російська пропаганда волила про залежність від Вселенського Патріархату та повний контроль з боку Стамбулу (Бокоч, 2019: 17).

Необхідно зробити короткий історичний екскурс для демонстрації перебігу подій, які передували Об'єднавчому Собору та отриманню Томоса. Це важливо з огляду на насиченість інформаційного простору, коли хвилі інформації накривають собою попередні інформаційні потоки. Таким чином, створюється враження про новизну чогось чи, навпаки, незрозумілість причин та передумов тих чи інших явищ, подій та процесів.

Президент України Леонід Кравчук (1991–1994) плекав ідею практичної реалізації «незалежній державі – незалежну Церкву». Він звертався до Московського патріарха Алексія II з проханням надати автокефалію Українській Православній Церкві. Однак це було потрактовано як втручання у внутрішньоцерковні справи. До того ж наявність в Україні кількох досить-таки численних і впливових православних деномінацій також ускладнювало процес автокефалізації. Усвідомивши безперспективність спроб отримати автокефалію від Московського патріархату, Л. Кравчук звернув свою увагу на Константинопольську православну церкву. Однак і у цьому напрямку зусилля не увінчалися успіхом, не в останню чергу через шалений спротив РПЦ (Бокоч, а 2020: 86–88). Президент Леонід Кучма (1994–2005) більшу прихильність виявляв до УПЦ МП, однак при цьому

«визнавав намагався не обходити увагою й інших церков та релігійних організацій <...>» (Бокоч, 6 2020: 30). Так само як і Л. Кравчук, Л. Кучма чудово розумів політичний потенціал та можливі дивіденди від наявності в країні незалежної православної Церкви. Однак і його звернення до Алексія II також не принесли очікуваного результату. До того ж в Україні тривали міжконфесійні протистояння, які також необхідно було конструктивно вирішувати та унеможливити у майбутньому. Йшлося про національну безпеку держави. Поміж іншого, необхідно згадати 2000-ліття Різдва Христового, яке в Україні святкували на високому державному рівні, маючи сподівання на покращення міжконфесійного клімату в країні. На роки президентських каденцій Л. Кучми припав також візит до України Глави Ватикану папи Римського Івана Павла II. Надзвичайно близько до інституційного оформлення Єдиної Помісної Православної Церкви та отримання автокефалії України була за роки президентської каденції Віктора Ющенка (2005–2010). Великі сподівання поклалися на 1020-ліття хрещення Русі, яке відзначалося в Україні на найвищому державному рівні. 25–27 липня 2008 р. Україну відвідав Вселенський Патріарх Варфоломій I. Це був його другий візит до України. Вперше Вселенський Патріарх відвідав Україну у вересні 1997 р. Тоді він побував в Одесі, на симпозиумі «Екологія, релігія й довкілля» й зустрівся з Алексієм II (Хоменко, Червоненко, Івшина, Лотарьова, 2021). Якщо перший візит Варфоломія I був малопомітний широкому загалу, то вже під час його другого відвідування Україна ситуація була кардинально іншою. Також під час цього візиту Вселенського Патріарха з ним у Києві зустрівся й Алексій II. І керівництво держави, і суспільство мали великі сподівання, що Вселенський Патріарх вирішить проблему об'єднання православних Церков України. Однак нічого такого не сталося. Як зазначає О. Саган, Президент В. Ющенко не врахував досвід Л. Кучми у питаннях релігійно-церковної політики. Тоді державний апарат і українське суспільство покладали на цей візит надзвичайні надії щодо розв'язання питання церковного розділення та становлення Єдиної Помісної Церкви. І, навіть усвідомлюючи важливість інституційного становлення та повнокровного функціонування саме української Православної Церкви, «зробив ставку на адміністративний ресурс», «не підкріпив його реальними й ефективними супроводжувальними діями», і навіть вдався до «загравання» з очільниками УПЦ МП. Замість того, щоб об'єднувати сповідників православ'я навколо

ідеї єдиної Церкви. Ставку було зроблено на об'єднання ієрархів – такий підхід на той час був приречений на невдачу (Саган, 2019: 25). Наступний Президент України, экс-президент В. Янукович, підкреслено публічно фаворитизував УПЦ МП. Ідея, не говорячи вже про практичні кроки, об'єднання православних конфесій в українську православну Церкву, зійшла з порядку денного на кілька років. Ситуація знову змінилася після Революції Гідності. російська агресія проти України сприяла різкому зменшенню популярності серед населення УПЦ МП. 16 червня 2016 р. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні». У документі Вселенському Патріархові нагадали про його промову, виголошену 26 липня 2008 р. під час візиту до Києва для святкування Хрещення Русі. Тоді Варфоломій висловив своє ставлення до акту 1686 р. як до «анексії [Української Церкви] до російської держави», а також навів приклади благословення Константинополем «утворення чотирьох автокефальних церков: Грецької (1850), Сербської (1831), Болгарської (1945) та Албанської (1937)» й право та обов'язок Церкви-Матері всіляко сприяти утвердженню аналогічного стану в православному середовищі України. У Постанові особливо наголошено на історичній тягlostі боротьби України «за помісний автокефальний статус давньої Київської митрополії, яка протягом семи століть перебувала у складі Вселенського Патріархату, а 1686 року з грубим порушенням канонів була приєднана до патріархату Московського». Очевидно, що після 2014 р. «Україна вже ніколи не буде ані політичною, ані церковною колонією росії. Як свідчить стан Православної Церкви в Україні, вона вже давно за всіма належними критеріями готова до статусу Помісної автокефальної церкви». Тому так важливо, щоб Вселенський Патріарх Варфоломій всіляко сприяв й активно долучився до визнання нечинним акту 1686 р., до скликання Всеукраїнського об'єднаноного собору, який має вирішити контраверсійні питання в українському православ'ї та об'єднати його. Завершенням такого шляху має бути надання Томоса про автокефалію Православній Церкві в Україні, що дозволить їй зайняти гідне місце у Вселенському Православ'ї, а також налагодити достойні взаємовідносини між Києвом та Константинополем (Про Звернення Верховної Ради України, 2016). У тому ж 2016 р., 19–26 червня, у Критській духовній ака-

демії (Крит, Греція) відбувся Святий і Великий Собор Православної Церкви, зібрання предстоятелів і представників вищого єпископату Вселенського православ'я. Це було перше зібрання такого рівня за понад 1200 років! РПЦ на чолі з Кірілом (Гундяєвим) бойкотували зібрання (їх у бойкоті підтримали Антіохійська, Болгарська і Грузинська Церкви). Однак на Соборі було 10 Церков та 164 єпископи, чого достатньо для його канонічності та легітимності. Українські Церкви на Соборі представляли предстоятель УПЦ США митрополит Антоній (Щерба) та офіційний спікер Собору архієпископ Іов (Геча). Вони були у складі Константинопольської делегації (Яроцький, 2020). На соборі було розглянуто низку важливих для православного світу питань, однак з порядку денного було знято питання про процедуру надання автокефалії. Але процес вже був запущений. Тому події розгорталися досить стрімко, хоча з боку це так і не виглядало.

Одним з ключових векторів політики Президента П. Порошенка став якраз процес становлення помісної православної Церкви як одного зі «стовпів» українського державотворення. У одному зі своїх виступів, вже після Об'єднавчого Собору та отримання Томоса, П. Порошенко наголосив: «Ніхто вже не здатен зупинити Україну та українців в нашій роботі на нашому шляху по розбудові власної держави. Ніхто не може зупинити українців, які відходять геть від російської імперії та Радянського Союзу. Ніхто не здатен зупинити Україну та українців, які знімають ярмо московської церкви й московської імперії. Ніхто не може зупинити українців у нашому шляху до свободи, до ЄС» (Порошенко, 2019).

9 квітня 2018 р. під час свого візиту до Стамбула П. Порошенко зустрівся із Вселенським патріархом Варфоломієм I та членами Синоду Константинопольського Патріархату. Президент України також звернувся до Варфоломія I як до лідера православного світу із закликом надати Томос Православній Церкві в Україні (Саган, 2019: 80–81). Верховна Рада України своєю Постановою 19 квітня 2018 р. підтримала Звернення Президента України (Про підтримку звернення Президента України, 2018). Практичні кроки з об'єднання українського православ'я та отримання Томоса підтримали й Л. Кравчук, Л. Кучма та В. Ющенко та інтелектуали України з Ініціативної групи «Першого грудня» (Кравчук, Кучма і Ющенко підтримали, 2018; Автокефалія православної церкви України, 2018).

Константинополь, попри шалений спротив РПЦ, ухвалює 22 квітня рішення про початок про-

цедури Томоса. Протягом травня-серпня 2018 р. делегації Константинопольського та Московського Патріархатів ведуть активні перемовини з Вселенським Православ'ям на предмет автокефалії для Православної Церкви в Україні. У серпні 2018 р. Варфоломій I та Кіріл (Гундяєв) зустрілися у Стамбулі. У жовтні 2018 р. Синод Вселенського Патріархату підтвердив намір надання українському православію автокефалії, а також скасував акт 1686 р. та поновив в сані глав незвизнаних Церков. Це був надзвичайно рішучий та сміливий крок. У відповідь Синод РПЦ розриває стосунки з Константинополем. 3 листопада 2018 р. Президентом України П. Порошенком і Вселенським Патріархом Варфоломієм I була підписана Угода про співпрацю. Почалася активна підготовка до проведення Об'єднавчого Собору (Саган, 2019: 68, 87–92).

Питання створення Єдиної Помісної Православної Церкви було й у полі зору соціологічного моніторингу налаштованості українського суспільства. За результатами соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова з 4 по 16 листопада 2016 р., ситуація виглядала наступним чином:

На запитання «Чи вважаєте Ви необхідним створення в Україні Єдиної Помісної Православної Церкви, незалежної від інших церковних центрів за межами України?» відповіді респондентів виглядали:

- 37,7% – так серед усіх опитаних;
- 21,1% – не підтримували таку ідею;
- 36,7% – важко відповісти.

На питання «Чи підтримуєте Ви звернення Верховної Ради України до Вселенського Патріарха Варфоломія із проханням надати автокефалію (незалежність) Православній Церкві в Україні?» відповіді респондентів розподілилися:

- 40,7% – підтримали;
- 21,1% – не підтримали;
- 38,3% – важко відповісти (Ставлення громадян України, 2016: 4).

Протягом 19–25 грудня 2018 р. соціологічна служба Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва відстежували динаміку настроїв громадян щодо проблеми створення помісної автокефальної православної церкви:

Травень 2018 р. – 31,3% опитаних підтримували створення такої релігійної інституції в Україні; 19,8% не підтримували; 14,2% – важко відповісти; 34,7% байдуже до цієї проблеми;

Серпень 2018 р. – 35,4% опитаних висловились «за»; не підтримували 19,2%; вагалися з відповіддю 11,9%; 33,5% висловили байдужість;

Грудень 2018 р. – 43,1% опитаних підтримували ідею створення такої Церкви; 22,0% не підтримували; 8,9% було важко відповісти на питання; байдуже ставлення висловили 26,0% респондентів.

Найвищий рівень підтримки створення помісної автокефальної православної церкви зафіксований на Заході (69,5%), найнижчий – на Сході (15%) (Динаміка ставлення громадян України, 2019: 2).

У Софії Київській 15 грудня 2018 р. відбувся Об'єднавчий Собор Православних Церков (УПЦ КП, УАПЦ та частини УПЦ МП). На Соборі було утворено Православну Церкву України (ПЦУ), затверджено її Статут та шляхом таємного голосування обрано Главу Церкви, митрополита Епіфанія (Думенка). Його титул – Блаженніший Митрополит Київський і всієї України. 5 січня 2019 р. Вселенський Патріарх Варфоломій підписав Томос про Автокефалію Православної Церкви України. Наступного дня у церкві святого Георгія в Константинополі Томос урочисто був вручений митрополиту Епіфанію. 9 січня на Томосі поставили свої підписи всі члени Синоду Константинопольського Патріархату. Це знаменувало собою формальне завершення юридичного оформлення здобуття автокефалії Помісною Українською Православною Церквою (Православна Церква України: шлях крізь віки).

Напередодні інтронізації митрополита Епіфанія (3 лютого 2019), був оприлюднений документ «10 тез для Православної Церкви України». Його автори, як священнослужителі, так і миряни України, висловили побажання в цих тезах, які, на їхню думку, будуть сприяти справжньому оновленню православної спільноти України та духовному поступу ПЦУ: справжня соборність, «оновлення парафіяльного життя і євхаристійне відродження», залучення вірян до життя Церкви, фаховий переклад релігійної літератури українською мовою, відновлення біблійних першовитоків, відмова від політизації Церкви, акцент на співпрацю з громадянським суспільством, прозорість діяльності ПЦУ, активна соціальна позиція ПЦУ, реформа церковної освіти, діалог та відкритість (10 тез для ПЦУ, 2019). 8 березня 2019 р. у Київській православної богословській академії відбулася зустріч митрополита Епіфанія з делегацією священнослужителів, журналістів, інтелектуалів з метою обговорення «10 тез» (Сидор, 2019). Зустріч Епіфанія з мирянами засвідчує, на наш погляд, про відкритість ПЦУ до комунікацій, до медіатизації, публічності своєї діяльності, що є суголосним настроєм суспільства, яке прагне до

оновлення, до пошуку нових, прогресивних шляхів поступу.

Після повномасштабного вторгнення зростає частка громадян, які позиціонують себе як віруючі (з 68% наприкінці 2021 р. до 74% на листопад 2022 р.), однак вже за рік рівень віруючих дещо знизився майже до показників 2021 р. (70,5%). Стабільною є тенденція більшої кількості віруючих серед людей старшого віку, порівняно з молоддю та серед жінок, порівняно з чоловіками. Також помітні регіональні відмінності – зазвичай рівень релігійності на Заході значно вищий, аніж на Сході; приблизно однаковими є показники Центру та Півдня України. Щодо конфесійного розподілу, то роками найвищі показники тримаються серед православних, далі йдуть греко-католики та «просто християни». Прикметно, що у 2021 р. було зафіксовано 19% респондентів, які не відносили себе до жодного з віросповідань. Тоді як після повномасштабного вторгнення їх рівень впав до 12% і до 13% – у 2023 р. (Рівень релігійності, довіра до Церкви, 2023).

У рамках нашого дослідження важливим є ставлення громадян України саме до ПЦУ. Саме зі зміною організаційно-інституційного оформлення православних Церков в Україні після 2018 р., повномасштабним вторгненням Росії в Україну 24 лютого 2022 р. та позицією й діяльністю РПЦ щодо війни визначаються на сьогодні конфесійні орієнтири багатьох православних України. У 2020 р. число вірних ПЦУ було меншим, аніж число УПЦ КП до 2018 р., а саме ця конфесія стала ядром ПЦУ. Це пояснюється і недостатньою поінформованістю вірян, і деякими одіозними заявами Патріарха УПЦ КП Філарета (Глушко, 2020), що не могло не вплинути на бажання людей долучитися до ПЦУ або просто потрібен був час – щоб розібратися в ситуації, що склалася. Як свідчать дані соціологічних досліджень, вже у 2021 р. частка вірних ПЦУ збільшилася до 24%, у 2022 р. – 36%, 2023 р. – 42% від усіх опитаних. Разом з тим, істотно зменшилося число вірних УПЦ МП – 13% у 2021 р., 6% – 2023 р. Також помітне зменшення людей, що ідентифікують себе «просто православний». По всій Україні зростає кількість людей, які підтримують думку, що діяльність у нашій державі УПЦ МП має бути повністю заборонена (Рівень релігійності, довіра до Церкви, 2023). Можемо зробити обережне припущення, що повномасштабне вторгнення суттєво вплинуло на самоідентифікацію, в тому числі й через національний та релігійний маркери.

Висновки. Не зважаючи на свій відносно короткий термін інституційного оформлення (з 15 грудня

2018 р.), Православна Церква України має глибокі історичні корені та зануреність в українську православну традицію. Дані маркери є вкрай важливими в умовах російсько-української війни, адже є частиною національної та культурної ідентифікації. Попри складні та несприятливі умови, ПЦУ за п'ять років своєї діяльності спромоглася на суттєве посилення свого впливу як в суспільстві, так і в

православній спільноті, що засвідчують, зокрема, й дані соціологічних моніторингів.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні досвіду отримання автокефалії православними Церквами, особливо у постсоціалістичних країнах, міжнародної співпраці Вселенського Православ'я, розвитку взаємовідносин православних конфесій та громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 10 тез для ПЦУ: віряни опублікували пропозиції до плану дій нової помісної Церкви. Вебсайт Релігійно-інформаційної служби України. 2019. URL: https://risu.ua/10-tez-dlya-pcu-viryani-opublikovali-propoziciji-do-planu-diy-povoji-romisnoji-cerkvi_n96159 (дата звернення: 19.02.2024).
2. Автокефалія православної церкви України – звільнення від церковного диктату Москви. Вебсайт Ініціативної групи «Першого грудня». 2018. URL: <http://1-12.org.ua/2018/05/03/4096#more-4096> (дата звернення: 16.02.2024).
3. Белікова Н. Православні церкви України на початку XXI ст.: пошук шляхів порозуміння. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 1. С. 69–79.
4. Бокоч В. Президент України Л. Кравчук: формування та реалізація державної релігійної політики. *Регіональні студії*. 2020. № 20. С. 85–89. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/39644/1/16.pdf> (дата звернення: 23.02.2024).
5. Бокоч В. Президент України Л. Кучма: особливості релігійної політики. *Регіональні студії*. 2020. № 21. С. 28–33. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.edu.ua/archive/21/6.pdf> (дата звернення: 18.02.2024).
6. Бокоч В. Православна Церква України: кроки до автокефалії. *Регіональні студії*. 2019. № 16. С. 14–18. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/50210/1/%D0%91%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%87%D0%925.pdf> (дата звернення: 20.02.2024).
7. Висоцька Т.М. Автокефалія православних як чинник змін в релігійно-церковному та суспільно-політичному житті України : дис. д-ра філософії. 031. Релігієзнавство. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2020. 334 с. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/Doctor_filosofii/Diser/Vysotska.pdf (дата звернення: 22.02.2024).
8. Гераськов С. Православна Церква України в глобальній церковній політиці: виклики та перспективи для церкви й держави. *Збірник наукових праць НАДУ*. 2019. випуск 2. С. 138–154. URL: https://www.researchgate.net/profile/Sergii-Geraskov-2/publication/338205860_PRAVOSLAVNA_CERKVA_UKRAINI_V_GLOBALNIJ_CERKOVNIJ_POLITICI_VIKLIKI_TA_PERSPEKTIVI_DLA_CERKVI_I_DERZAVI/links/5fedeb5692851c13fedb315c/PRAVOSLAVNA-CERKVA-UKRAINI-V-GLOBALNIJ-CERKOVNIJ-POLITICI-VIKLIKI-TA-PERSPEKTIVI-DLA-CERKVI-I-DERZAVI.pdf (дата звернення: 17.02.2024).
9. Глушко А. Філарет відкликав підпис під постановою щодо ліквідації УПЦ КП. У ПЦУ відреагували. Вебсайт Суспільне.Новини. 10.01.2020. URL: <https://suspilne.media/8289-filaret-vidklikav-pidpis-pid-postanovou-sodo-likvidacii-urc-kr-u-pcu-vidreaguvali/> (дата звернення: 18.02.2024).
10. Горкуша О., Филипович Л. Концепт «Український світ» як когнітивний ідентифікатор життєвого простору сучасних українців (філософсько-релігієзнавчий аналіз). *Українське релігієзнавство*. 2021. № 93. С. 13–31.
11. Динаміка ставлення громадян України до створення помісної автокефальної православної церкви. Соціологічне дослідження. Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. С. 09.01.2019. URL: https://razumkov.org.ua/images/sociology/2019_01_09/dynamic_avtocefalii.pdf (дата звернення: 19.02.2024).
12. Єремєєв О. Проблеми та перспективи становлення Української Помісної Православної Церкви на сучасному етапі розвитку українського суспільства. *Православ'я в Україні* : матеріали V Міжнар. наук. конф. Київ: Київська православна богословська академія, 2015. Ч. 1. С. 215–225. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/24281> (дата звернення: 20.02.2024).
13. Кагамлик С. Православна церква в Україні: від колоніального стану до автокефалії. *Українознавчий альманах*. 2018. Випуск 23. С. 55–60.
14. Кобетяк А. Релігійна політика України на шляху формування Помісної православної церкви : монографія. Житомир : ТОВ «Видавничий дім “БукДрук”», 2022. 484 с.
15. Кравчук, Кучма і Ющенко підтримали ініціативу створення єдиної помісної церкви. Вебсайт Радіо Свобода. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29215143.html> (дата звернення: 16.02.2024).
16. Порошенко: Україна з утворенням ПЦУ знімає ярмо Московської церкви та імперії. Вебсайт Радіо Свобода. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29707367.html> (дата звернення: 23.02.2024).
17. Православна Церква України: шлях крізь віки. Вебсайт Православної Церкви України. URL: <https://www.romisna.info/uk/tserkva/istoriya/> (дата звернення: 18.02.2024).
18. Про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні : Постанова Верховної Ради України № 1422-VIII від 16.06.2016. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19#Text> (дата звернення: 16.02.2024).

19. Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні : Постанова Верховної Ради України № 2410-VIII від 19.04.2018. Вебсайт Liga 360. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/t182410?an=1> (дата звернення: 19.02.2024).
20. Рівень релігійності, довіра до Церкви, конфесійний розподіл та міжцерковні відносини в українському суспільстві (листопад 2023р). Соціологічне дослідження. Центр Разумкова. 26.12.2023. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-reliiynosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2023r> (дата звернення: 23.02.2024).
21. Савіцький Ю. Не біймося «руського міра», будуймо український світ – глава УГКЦ Святослав Шевчук. Вебсайт Радіо Свобода. 2012. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24598350.html> (дата звернення: 19.02.2024).
22. Саган О. Єдина українська помісна православна церква: суспільний запит та необхідність конституювання. Київ : світ Знань, 2017. 40 с.
23. Саган О. Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. *Українське релігієзнавство*. 2019. № 88. С. 23–39.
24. Саган О. Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. Київ, 2019. 103 с.
25. Сидор І. Митрополит Епіфаній зустрівся зі співавторами «10 тез для Православної Церкви України». Вебсайт Православної Церкви України. 08.03.2019. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/mytropolyt-epifanij-zustrivsyu-zi-spivavtoramy-10-tez-dlya-pravoslavnoyi-tserkvy-ukrayiny/> (дата звернення: 23.02.2024).
26. Ставлення громадян України до деяких релігійних лідерів та до створення Єдиної Помісної Православної Церкви. Соціологічне дослідження. Центр Разумкова. 2016. URL: <https://razumkov.org.ua/images/sociology/PresRelig1116.pdf> (дата звернення: 19.02.2024).
27. Филипович Л. Православні Церкви України в новій релігійній і соціо-політичній реальності: безпеки і виклики. *Волинський Благовісник*. 2019. № 7. С. 329–339. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/654b7ece-1613-4bae-b453-b312551b3b57/content> (дата звернення: 19.02.2024).
28. Халіков Р. Повстання проти секулярного світу. Київ : Видавництво Руслана Халікова, 2022. 186 с.
29. Хоменко С., Денисов М. Константинополь: Московського патріархату в Україні більше немає. Вебсайт BBC News Україна. 02.11.2018. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-46069420?ocid=socialflow_facebook (дата звернення: 20.02.2024).
30. Хоменко С., Червоненко В., Івшина О., Логарьова А. Патріарх Варфоломій у Києві. Чому це важливо для України і як протидіє РПЦ. Вебсайт BBC News Україна. 21.08.2021. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-58290420> (дата звернення: 23.02.2024).
31. Чорноморець Ю. Перспективи створення канонічної Помісної Церкви в Україні. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. 2015. Випуск 34(47). С. 83–95. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22329/Nchnpu_7_2015_34_14.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 21.02.2024).
32. Яроцький П. Всеправославний собор 2016. Вебсайт Великої української енциклопедії. 27.04.2020. URL: https://vue.gov.ua/%D0%92%D1%81%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80_2016 (дата звернення: 23.02.2024).
33. Яртісь А. Українське православ'я як етнонаціональний феномен: рух за створення Єдиної Помісної Православної Церкви. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2013. № 7. С. 84–94.

REFERENCES

1. Vebsait Relihiino-informatsiinoi sluzhby Ukrainy. (2019) 10 tez dlia PTsU: viriany opublikuvaly propozytsii do planu dii novoi pomisnoi Tserkvy [10 theses for the OCU: believers published proposals for the action plan of the new local Church]. URL: https://risu.ua/10-tez-dlya-pcu-viryani-opublikovali-propozycji-do-planu-diy-novoji-pomisnoji-cerkvi_n96159 [in Ukrainian].
2. Vebsait Initsiatyvnoi hrupy «Pershoho hrudnia». (2018) Avtokefaliia pravoslavnoi tserkvy Ukrainy – zvilnennia vid tserkovnoho dyktatu Moskvu [Autocephaly of the Orthodox Church of Ukraine – liberation from the ecclesiastical dictates of Moscow]. URL: <http://1-12.org.ua/2018/05/03/4096#more-4096> [in Ukrainian].
3. Bielikova N. (2010) Pravoslavni tserkvy Ukrainy na pochatku XXI st.: poshuk shliakhiv porozuminnia [Orthodox churches of Ukraine at the beginning of the 21st century: the search for ways of understanding]. *Science. Religion. Society*, 1, 69-79. [in Ukrainian].
4. Bokoch V. (2020) Prezydent Ukrainy L. Kravchuk: formuvannia ta realizatsiia derzhavnoi relihiinoi polityky [President of Ukraine Leonid Kravchuk: formation and implementation of state religious policy]. *Regional Studies*, 20, 85–89. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/39644/1/16.pdf> [in Ukrainian].
5. Bokoch V. (2020) Prezydent Ukrainy L. Kuchma: osoblyvosti relihiinoi polityky [President of Ukraine Leonid Kuchma: peculiarities of religious policy]. *Regional Studies*, 21, 28–33. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.edu.ua/archive/21/6.pdf> [in Ukrainian].
6. Bokoch V. (2019) Pravoslavna Tserkva Ukrainy: kroky do avtokefalii [The Orthodox Church of Ukraine: steps towards autocephaly]. *Regional Studies*, 16, 14–18. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/50210/1/%D0%91%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%87%D0%925.pdf> [in Ukrainian].
7. Vysotska T.M. (2020) Avtokefaliia pravoslavnykh yak chynnyk zmin v relihiino-tserkovnomu ta suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy [Autocephaly of the Orthodox as a factor of changes in the religious-church and social-political life of Ukraine]. Dissertation of Doctor of Philosophy. 031. Religious studies. Kyiv: National Pedagogical University named

after M.P. Drahomanova, 334. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/Doctor_filosofii/Diser/Vysotska.pdf [in Ukrainian].

8. Heraskov S. (2019) Pravoslavna Tserkva Ukrainy v hlobalnii tserkovnii politysi: vyklyky ta perspektyvy dlia tserkvy y derzhavy [The Orthodox Church of Ukraine in global church politics: challenges and prospects for the church and the state]. *Zbirnyk naukovykh prats NADU*, 2, 138–154. URL: https://www.researchgate.net/profile/Sergii-Geraskov-2/publication/338205860_PRAVOSLAVNA_CERKVA_UKRAINI_V_GLOBALNIJ_CERKOVNIJ_POLITICI_VIKLIKI_TA_PERSPEKTIVI_DLA_CERKVI_I_DERZAVI/links/5fedeb5692851c13fedb315c/PRAVOSLAVNA-CERKVA-UKRAINI-V-GLOBALNIJ-CERKOVNIJ-POLITICI-VIKLIKI-TA-PERSPEKTIVI-DLA-CERKVI-I-DERZAVI.pdf [in Ukrainian].

9. Hlushko A. (2020) Filaret vidklykav pidpys pid postanovoiu shchodo likvidatsii UPTs KP. U PTsU vidreahuvaly [Filaret withdrew his signature under the resolution on the liquidation of the UOC KP. OCU reacted], *Vebsait Suspilne.Novyny*. URL: <https://suspilne.media/8289-filaret-vidklykav-pidpis-pid-postanovou-sodo-likvidacii-upc-kp-u-pcu-vidreaguvali/> [in Ukrainian].

10. Horkusha O., Fylypovych L. (2021) Kontsept «Ukrainskyi svit» yak kohnityvnyi identyfikator zhyttievoho prostoru suchasnykh ukrainsiv (filosofsko-relihiieznavchyi analiz) [The concept «Ukrainian world» as a cognitive identifier of the living space of modern Ukrainians (philosophical and religious analysis)], *Ukrainian Religious Studies*, 93, 13–31. [in Ukrainian].

11. Tsentrazumkova ta Fond «Demokratychni initsiatyvy» im. I. Kucheriva. (2019) Dynamika stavlennia hromadian Ukrainy do stvorennia pomisnoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy. Sotsiologichne doslidzhennia [The dynamics of the attitude of Ukrainian citizens to the creation of a local autocephalous Orthodox church]. Sociological research. URL: https://razumkov.org.ua/images/sociology/2019_01_09/dynamic_avtocefalii.pdf [in Ukrainian].

12. Yeriemieiev O. (2015) Problemy ta perspektyvy stanovlennia Ukrainskoi Pomisnoi Pravoslavnoi Tserkvy na suchasnomu etapi rozvytku ukrainskoho suspilstva [Problems and prospects of the formation of the Ukrainian Local Orthodox Church at the current stage of the development of Ukrainian society]. *Pravoslavia v Ukraini – Orthodoxy in Ukraine: materials of the 5th International Scientific Conference*. Kyiv: Kyiv Orthodox Theological Academy, 1, 215–225. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/24281> [in Ukrainian].

13. Kahamlyk S. (2018) Pravoslavna tserkva v Ukraini: vid kolonialnogo stanu do avtocefalii [The Orthodox Church in Ukraine: from the colonial state to autocephaly]. *Ukrainian Studies Almanac*, 23, 55–60. [in Ukrainian].

14. Kobetiak A. (2022) *Relihiina polityka Ukrainy na shliakhu formuvannia Pomisnoi pravoslavnoi tserkvy [Religious policy of Ukraine on the path of formation of the Local Orthodox Church]*, monograph. Zhytomyr: LLC «BukDruk Publishing House». [in Ukrainian].

15. Vebsait Radio Svoboda. (2018) Kravchuk, Kuchma i Yushchenko pidtrymaly initsiatyvu stvorennia yedynoi pomisnoi tserkvy [Kravchuk, Kuchma and Yushchenko supported the initiative to create a single local church]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29215143.html> [in Ukrainian].

16. Vebsait Radio Svoboda. (2019) Poroshenko: Ukraina z utvorennyam PTsU znimaie yarmo Moskovskoi tserkvy ta imperii [Poroshenko: With the formation of the OCU, Ukraine is removing the yoke of the Moscow church and empire]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29707367.html> [in Ukrainian].

17. Vebsait Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy. Pravoslavna Tserkva Ukrainy: shliakh kriz viky [The Orthodox Church of Ukraine: a path through the ages]. URL: <https://www.pomisna.info/uk/tserkva/istoriya/> [in Ukrainian].

18. Pro Zvernennia Verkhovnoi Rady Ukrainy do Yoho Vsesviatosti Varfolomiia, Arkhiiepyskopa Konstantynopolia i Novoho Rymu, Vselenskoho Patriarkha shchodo nadannia avtocefalii Pravoslavnii Tserkvi v Ukraini : Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy № 1422-VIII vid 16.06.2016 [On the Address of the Verkhovna Rada of Ukraine to His Holiness Bartholomew, Archbishop of Constantinople and New Rome, Ecumenical Patriarch regarding the granting of autocephaly to the Orthodox Church in Ukraine: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine No. 1422-VIII dated 16.06.2016]. *Ofitsiinyi portal Verkhovnoi Rady Ukrainy – The official portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19#Text> [in Ukrainian].

19. Pro pidtrymku zvernennia Prezydenta Ukrainy do Vselenskoho Patriarkha Varfolomiia pro nadannia Tomosu pro avtocefaliiu Pravoslavnoi Tserkvy v Ukraini : Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy № 2410-VIII vid 19.04.2018 [On support of the appeal of the President of Ukraine to the Ecumenical Patriarch Bartholomew on the granting of a Tomos on the autocephaly of the Orthodox Church in Ukraine: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine No. 2410-VIII dated 04/19/2018], *Website Liga 360*, URL: <https://ips.ligazakon.net/document/t182410?an=1> [in Ukrainian].

20. Tsentrazumkova. (2023) Riven relihiinosti, dovira do Tserkvy, konfesiinyi rozpodil ta mizhtserkovni vidnosyny v ukrainskomu suspilstvi (lystopad 2023r) [Level of religiosity, trust in the Church, denominational distribution and inter-church relations in Ukrainian society (November 2023)]. Sociological Research. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-relihiinosti-dovira-do-tserkvy-konfesiinyi-rozpodil-ta-mizhtserkovni-vidnosyny-v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2023r> [in Ukrainian].

21. Savitskyi Yu. (2012) Ne biimosia «russkoho mira», buduimo ukrainskyi svit – hlava UHKTs Sviatoslav Shevchuk [Let's not be afraid of the «Russian peace», let's build a Ukrainian world – head of the UGCC Sviatoslav Shevchuk], *Vebsait Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24598350.html> [in Ukrainian].

22. Sahan O. (2017) *Yedyna ukrainska pomisna pravoslavna tserkva: suspilnyi zapyt ta neobkhdnist konstytuiuvannia [The unified Ukrainian local Orthodox church: public demand and the need for constitution]*. Kyiv: World of Knowledge. [in Ukrainian].

23. Sahan O. (2019) Konstytuivannia Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy yak chynnyk zminy kulturno-tsyvilizatsiinoi paradyhmy nezalezhnoi Ukrainy [Constitution of the Orthodox Church of Ukraine as a factor in changing the cultural and civilizational paradigm of independent Ukraine]. *Ukrainian Religious Studies*, 88, 23–39. [in Ukrainian].
24. Sahan O. (2019) Pravoslavna Tserkva Ukrainy: konstytuivannia ta perspektyvy rozvytku [The Orthodox Church of Ukraine: constitution and development prospects]. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Sydor I. (2019) Mytropolyt Epifanii zustrivsia zi spivavtoramy «10 tez dlia Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy» [Metropolitan Epiphany met with the co-authors of «10 theses for the Orthodox Church of Ukraine»], *Vebsait Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy – Website Pravoslavnoyi Tserkvy Ukrayiny*. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/mytropolyt-epifanij-zustrivsvya-zi-spivavtoramy-10-tez-dlya-pravoslavnoyi-tserkvy-ukrayiny/> [in Ukrainian].
26. Tsentrazumkova. (2016) Stavlennia hromadian Ukrainy do deiakykh relihiinykh lideriv ta do stvorennia Yedynoi Pomisnoi Pravoslavnoi Tserkvy. Sotsiolohichne doslidzhennia [The attitude of Ukrainian citizens towards some religious leaders and towards the establishment of the Unified Local Orthodox Church]. Sociological research. URL: <https://razumkov.org.ua/images/sociology/PresRelig1116.pdf> [in Ukrainian].
27. Fylypovych L. (2019) Pravoslavni Tserkvy Ukrainy v novii relihiinii i sotsio-politychnii realnosti: nebezpeky i vyklyky [Orthodox Churches of Ukraine in the new religious and socio-political reality: dangers and challenges], *Volynsky Herald*, 7, 329–339. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/654b7ece-1613-4bae-b453-b312551b3b57/content> [in Ukrainian].
28. Khalikov R. (2022) Povstannia proty sekuliarnoho svitu [Uprising against the secular world]. Kyiv: Ruslan Khalikov Publishing House. [in Ukrainian].
29. Khomenko S., Denysov M. (2018) Konstytynopol: Moskovskoho patriarkhatu v Ukraini bilsh ne maie [Constantinople: Moscow Patriarchate no longer exists in Ukraine]. *Website BBC News Ukraine*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-46069420?ocid=socialflow_facebook [in Ukrainian].
30. Khomenko S., Chervonenko V., Ivshyna O., Lotarova A. (2021) Patriarkh Varfolomii u Kyievi. Chomu tse vazhlyvo dlia Ukrainy i yak protydiie RPTs [Patriarch Bartholomew in Kyiv. Why is this important for Ukraine and how does the Russian Orthodox Church oppose it], *Website BBC News Ukraine*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-58290420> [in Ukrainian].
31. Chornomorets Yu. (2015) Perspektyvy stvorennia kanonichnoi Pomisnoi Tserkvy v Ukraini [Prospects for the creation of a canonical Local Church in Ukraine], *Scientific journal of the NPU named after M.P. Dragomanova*, 34(47), 83–95. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22329/Nchnpu_7_2015_34_14.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].
32. Yarotskyi P. (2020) Vsepravoslavnyi sobor 2016 [All-Orthodox Council 2016]. *Vebsait Velykoi ukrainskoi entsyklopedii*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%92%D1%81%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80_2016 [in Ukrainian].
33. Yartys A. (2013) Ukrainske pravoslavia yak etnonatsionalnyi fenomen: rukh za stvorennia Yedynoi Pomisnoi Pravoslavnoi Tserkvy [Ukrainian Orthodoxy as an ethno-national phenomenon: the movement for the creation of the Unified Local Orthodox Church], *Socio-humanitarian problems of man*, 7, 84–94. [in Ukrainian].